

İKLİM DEĞİŞİKLİĞİ VE DÜNYA MİRASININ KORUNMASI^(*)

Dr. Öğr. Üyesi Neslihan ÖZKERİM GÜNER^(**)

Öz

İklim değişikliğinin doğal ve insan kaynaklı nedenleri bulunmaktadır. Özellikle sanayi devrimi ile birlikte insan faaliyetlerinin iklim sistemi üzerindeki olumsuz etkisi artmış ve iklim değişikliği 21. yy'ın en önemli problemlerinden biri olarak uluslararası toplumun gündemine dahil olmuştur. İklim değişikliği, insan haklarından (yaşam, sağlık, temiz gıda ve suya ulaşım, barınma hakları gibi) göç ve güvenlik politikalarına, devletlerin egemenlik haklarından ülke sınırlarının değişmesine kadar uluslararası hukukun birçok alanına konu olmaktadır. Her ne kadar sıklıkla dile getirilmese de iklim değişikliğinin kültürel ve doğal miraslar üzerinde de etkisi bulunmaktadır. Aşırı sıcak hava, ani sağanak yağmurlar, sert rüzgarlar, seller ve iklim değişikliğine bağlı ani diğer tüm olaylar, kültürel ve doğal mirasları olumsuz etkilemekte, aşınmalara, kararmalara neden olmakta, bu varlıkları yok olma tehlikesine sokmaktadır. Makalede iklim değişikliği ile kültürel ve doğal mirasın korunması alanlarına ait hukuksal araçlar arasında bağlantı var mı sorusuna cevap aranacaktır. Bu hususa ilişkin görüşler, raporlar ve çözüm önerileri aktarılacaktır.

Anahtar Kelimeler: İklim Değişikliği, Kültürel ve Doğal Miras, IPCC, UNESCO, UNFCCC.

^(*) Yayın Kuruluna Ulaştığı Tarih: 02/08/2021 - Kabul Edildiği Tarih: 18/10/2021.

Atıf Şekli: Neslihan Özkerim Güner, "İklim Değişikliği ve Dünya Mirasının Korunması", *Süleyman Demirel Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, C. XI, S. 2, 2021, s. 263-288.

^(**) Çankırı Karatekin Üniversitesi, Hukuk Fakültesi, Milletlerarası Hukuk Anabilim Dalı, Çankırı, Türkiye.

E-posta: av.neslihanozkerim@windowslive.com.

Orcid: 0000-0001-8130-9461.

CLIMATE CHANGE AND THE PROTECTION OF WORLD HERITAGE

ABSTRACT

Climate change has natural and anthropological reasons. Especially with the industrial revolution, the negative impact of human activities on the climate system has increased and climate change has been included in the agenda of the international community as one of the most important problems of the 21st century. Climate change is the subject of many areas of international law, from human rights (such as life, health, access to clean food and water, housing rights) to migration and security policies, from the sovereign rights of states to the change of country borders. Although it is not often mentioned, climate change also has an impact on cultural and natural heritage. Extremely hot weather, sudden torrential rains, strong winds, floods and all other sudden events due to climate change negatively affect cultural and natural heritages, cause erosion and darkening, and put these assets in danger of extinction. The paper will seek an answer to the question of whether there is a link between climate change law and legal instruments in the fields of cultural and natural heritage conservation law. Opinions, reports and solution suggestions regarding this issue will be conveyed.

Keywords: Climate Change, Cultural and Natural Heritage, IPCC, UNESCO, UNFCCC.

GİRİŞ

İklim değişikliğinin tanımı Birleşmiş Milletler İklim Değişikliği Çerçeve Sözleşmesinin¹ (*United Nations Framework Convention on Climate Change - UNFCCC*) 1/2. maddesinde yapılmıştır. Buna göre iklim değişikliği:

“karşılaştırılabilir zaman dilimlerinde gözlenen doğal iklim değişikliğine ek olarak, doğrudan veya dolaylı olarak küresel atmosferin bileşimini bozan insan faaliyetleri sonucunda iklimde oluşan bir değişiklik demektir”

Özellikle sanayileşmenin hızlanması ile birlikte insanın iklim değişikliği üzerindeki etkileri artmıştır. Bu husus Hükümetlerarası İklim Değişikliği Paneli (International Panel on Climate Change- IPCC)², Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı (United Nations Development Programme- UNDP)³, Stern Review⁴ Raporlarında on yıllardır dile getirilmektedir. İklim değişikliğinin olumsuz sonuçları sağlıktan tarıma, ekonomiden eğitime, toplumsal cinsiyetten göçe, güvenlikten insan haklarına kadar bir çok alanı etkilemektedir. Dolayısıyla hukuk alanında da iklim değişikliğinin etkileri tartışılmakta, iklim değişikliğinin olumsuz sonuçlarının durdurulması ve iklim değişikliğine uyum sağlanması için yıllardır birçok uluslararası düzenleme yapılmaktadır. İklim değişikliği hususunda devletlerin sorumlulukları gündeme gelmekte ve özellikle çevre hukukuna hakim olan ilkelere uygulanmasıyla da çözüm üretilmeye çalışılmaktadır. İklim değişikliğinin uluslararası hukuk alanında başlattığı ilk tartışmalar sınır aşan çevre zararlarının önlenmesine ilişkindir. Temel haklara erişim, iklim mültecileri, güvenlik, ülke sınırlarının iklim değişimine bağlı değişimi de uluslararası hukukta güncel ve sıklıkla dile getirilen sorun alanlarıdır. Tüm bu tartışmalardan bağımsız olmayan diğer bir konu da iklim değişikliğinin dünya mirası üzerindeki etkisidir. Her ne

¹ 1992 yılında kabul edilen Sözleşme, 1994 yılında yürürlüğe girmiştir. Türkiye 24.05.2004 tarihi itibarıyla Sözleşmeye taraftır. <https://iklim.csb.gov.tr/birlesmis-milletler-iklim-degisikligi-cerceve-sozlesmesi-i-4362> (05.10.2021).

² IPCC, *Climate Change 2007: The Physical Science Basis. Contribution of Working Group I to the Fourth Assessment Report of the Intergovernmental Panel on Climate Change*, (Ed.) Solomon, S., D. vd. Cambridge University Press, Cambridge and New York, 2007.; IPCC, *Climate Change 2021: The Physical Science Basis. Contribution of Working Group I to the Sixth Assessment Report of the Intergovernmental Panel on Climate Change*. Masson-Delmotte, V. vd. (Eds.), Cambridge University Press, Cambridge, 2021.

³ UNDP, *Goal 13: Climate Action*, <https://www.tr.undp.org/content/turkey/en/home/sustainable-development-goals/goal-13-climate-action.html> (05.10.2021).

⁴ Martin L. WEITZMAN, “A Review of the Stern Review on the Economics of Climate Change”, *Journal of Economic Literature*, C. XLV, September 2007, s. 704 vd.

kadar bu konu, uluslararası toplumun gündemine 2005 yılında Dünya Mirası Komitesine verilen dilekçe ile resmi olarak girse de problem daha eski tarihlere dayanmaktadır.

Makalenin amacı dünya mirasının korunmasını amaçlayan hukuksal düzenlemeler ile iklim değişikliği hukuku arasındaki bağlantı ve bunların yukarıda belirtilen sorun alanlarına etkilerini incelemektir. Çalışma 3 bölüme ayrılmıştır. Öncelikle dünya mirası kavramı ve dünya mirasını korumayı amaçlayan uluslararası düzenlemeler incelenecektir. Daha sonra konunun Dünya Mirası Komitesinin gündemine gelişi ve Komitenin bu husustaki çalışmaları ele alınacaktır. Son olarak da iklim değişikliği hukuku çerçevesindeki düzenlemeler başta olmak üzere diğer uluslararası sözleşmelerin uygulanabilirliği aktarılacaktır.

I. ULUSLARARASI HUKUKTA DÜNYA MİRASININ KORUNMASI

Dünya mirasının korunması hem insanlığın geçmişle kurduğu bağ, manevi değerler ve ekonomik nedenler bakımından önemlidir; hem de varlığın bozulmadan korunarak gelecek nesillere aktarılması bakımından şimdiki nesillerin gelecek nesillere borcudur.⁵ Dünya mirasının barış zamanında korunması ile ilgili Birleşmiş Milletler Eğitim Bilim ve Kültür Örgütü (*United Nations Educational Scientific and Cultural Organization - UNESCO*) ve Uluslararası Anıtlar ve Sitler Konseyinin (*International Council on Monuments and Sites - ICOMOS*) çabaları ile 1972 Dünya Doğal ve Kültür Mirasının Korunması Sözleşmesi hazırlanmış; Sözleşme, 1975 yılında yürürlüğe girmiştir.⁶ Sözleşmeye 2021 yılı itibarıyla 194 devlet taraftır. Taraf devlet sayısı dikkate alındığında Sözleşmenin

⁵ Serap Akipek, *Ulusal ve Uluslararası Hukuk Açısından Kültür Malları*, Turhan Kitabevi, Ankara, 1999, s. 2-15. Kültürel varlıkların korunması gerektiği düşüncesi ilk olarak silahlı çatışmalar esnasında ortaya çıkmıştır. Bu husustaki ilk düzenlemeler 1907 Lahey Sözleşmesine dayanmaktadır. Ancak daha sonra 1954 Silahlı Çatışmalarda Kültürel Varlıkların Korunmasına Dair Sözleşme ile özel bir düzenleme yapılmıştır. Hague Conventions of 1907, the laws and customs of war (Convention IV, with annexes and regulations, which develops Convention II of 1899 and cases of military occupation), m.23(g). Ayrıntılı bilgileri için bkz: Şeyda Türkay Kahraman, *Uluslararası Silahlı Çatışmalar Hukukunda Kültürel Varlıkların Korunması*, XII Levha Yayıncılık, İstanbul, 2018, s. 32 vd.; La Haye’de 14 Mayıs 1954 tarihinde imzalanan “Silâhlı bir çatışma halinde kültür mallarının korunmasına dair Sözleşme” ile bu Sözleşmenin tatbikatına ait tüzük, protokol ve kararlara katılmamızın uygun bulunduğu hakkında Kanun 02.04.1965 te kabul edilmiş, 10. 04.1965 tarih ve 11976 sayılı R.G.’de yayınlanarak yürürlüğe girmiştir.

⁶ “Dünya Kültürel ve Doğal Mirasının Korunmasına Dair Sözleşme” Türkiye tarafından 23.05.1982 tarihinde onaylanmış; 14.02.1983 tarih ve 17959 sayılı RG’de yayınlanmıştır.; Ayrıca bkz: <https://whc.unesco.org/en/statesparties/> (01.07.2021). Sözleşme kısaca Dünya Mirası Sözleşmesi olarak anılacaktır.

evrensel nitelikte kabul gördüğü aşıkardır. Sözleşmede kültür ve dünya mirasları kavramları açıklanmıştır. Sözleşmenin ikinci bölümünde dünya mirasının korunması için devletlerin yükümlülükleri düzenlenmiştir. Sözleşme ile Dünya Miras Komitesi ve Dünya Kültürel ve Doğal Mirasını Koruma Fonu kurulmuştur.

Sözleşmenin ilk iki maddesinde doğal ve kültürel miras kavramlarının tanımını yapmaktadır. Buna göre doğal miras;

“Estetik veya bilimsel açıdan istisnâ evrensel değeri olan, fiziksel ve biyolojik oluşumlardan veya bu tür oluşum topluluklarından müteşekkil doğal anıtlar.

Bilim veya muhafaza açısından istisnâ evrensel değeri olan jeolojik ve fizyografik oluşumlar ve tükenme tehdidi altındaki hayvan ve bitki türlerinin yetiştiği kesinlikle belirlenmiş alanlar,

Bilim, muhafaza veya doğal güzellik açısından istisnâ evrensel değeri olan doğal sitler veya kesinlikle belirlenmiş doğal alanlar.”

Kültürel miras ise;

“Anıtlar: Tarih, sanat veya bilim açısından istisnâ evrensel değerdeki mimari eserler, heykel ve resim alanındaki şaheserler, arkeolojik nitelikte eleman veya yapılar, kitabeler, mağaralar ve eleman birleşimleri.

Yapı toplulukları: Mimarileri, uyumlulukları veya arazi üzerindeki yerleri nedeniyle tarih, sanat veya bilim açısından istisnâ evrensel değere sahip ayrı veya birleşik yapı toplulukları.

Sitler: Tarihsel, estetik, etnolojik veya antropolojik bakımlardan istisnâ evrensel değeri olan insan ürünü eserler veya doğa ve insanın ortak eserleri ve arkeolojik sitleri kapsayan alanlar”dır.

Tanımlarda da görüleceği gibi doğal veya kültürel miras sıfatına sahip olabilmesi için varlığın *“istisnai evrensel değer”* niteliği taşıması gerekmektedir. İstisnai evrensel değerden ne anlaşılması gerektiği ve bu husustaki kriterler de Dünya Mirası Sözleşmesinin Uygulama Yönetmeliğinde belirtilmiştir.⁷ Uygulama Yönetmeliği periyodik olarak güncellenmekte ve buradaki kriterlere göre dünya

⁷ Operational Guidelines for the Implementation of the World Heritage Convention, WHC.19/01 10 July 2019, <https://whc.unesco.org/en/guidelines/> (01.07.2021). Bundan sonra Uygulama Yönetmeliği olarak atıf yapılacaktır.

mirası listesi ve tehlike altındaki dünya mirası listesi oluşturulmaktadır. Yönetmeliğe göre istisnai evrensel değer; ulusal sınırları aşacak ve şimdiki ve gelecek nesiller için korumayı gerektirecek kadar kültürel ve doğal öneme sahip anlamına gelir.⁸ Bu nedenle bu mirasın korunması gerekir. Yine Yönetmeliğin 77-78. paragraflarında üstün istisnai evrensel değere sahip olmanın kriterleri 10 maddede ile belirtilmiştir.⁹ Buradaki kriterlerden 1 ve 6 arasındakiler kültürel miras, 7 ve 10 arasındakiler ise doğal miras için belirlenmiştir. Kriterleri karşılayan varlıklar Sözleşmenin 11. maddesine göre Dünya Mirası Listesine kaydedilmektedir.

Listede yer alan dünya miraslarından üstün istisnai değer özelliğini kaybetme riski taşıyanlar, uluslararası toplumun dikkatini çekmek ve bu varlıkların korunması için özel çaba harcanması amacıyla Tehlike Altındaki Dünya Mirasları Listesine kaydedilir. Uygulama Yönetmeliğinin 177-191. paragrafları arasında ise Tehlike Altındaki Dünya Mirası Listesi kriterleri düzenlenmiştir. Dünya Mirası Sözleşmesinin devam eden maddelerinde ise devletlerin sorumluluğu, Dünya Miras Komitesi, Dünya Mirasını Koruma Fonu ve uluslararası yardımlaşma hususları düzenlenmiştir.

1972 Dünya Mirası Sözleşmesinden sonra özel nitelik taşıyan kültür varlıklarının korunmasına ilişkin düzenlemeler yapılmıştır. Bunlardan en önemlileri

⁸ Uygulama Yönetmeliği, prg. 49.

⁹ Bunlar: "1. İnsanoğlunun yaratıcı dehasını gösteren bir başyapıt olması; 2. Şehir planlaması veya peyzaj düzenlemesi, anıtsal sanatlar, mimari veya teknoloji alanlarındaki gelişmeler üzerinde, dünyanın belli bir kültür alanı veya zaman dilimi içerisinde, kayda değer bir insani değer etkileşimi sergilemesi; 3. Yaşayan veya yok olmuş bir medeniyete ya da bir kültürel geleneğe ait eşsiz veya üstün bir tanıklık teşkil etmesi; 4. İnsanlık tarihinin belli dönemi veya dönemlerini gösteren, üstün bir bina çeşidi, mimari veya teknolojik bütün veya tabiat örneği olması; 5. Geleneksel insan yerleşiminin, bir kültür veya kültürlere has kara veya deniz kullanımına veya özellikle de geri döndürülemez değişimlerin etkisi altında savunmasız hale gelen doğayla insan etkileşimine üstün bir örnek olması; 6. Üstün evrensel değere sahip yaşayan gelenekler veya etkinliklerle, fikirler veya inançlarla, sanatsal veya edebi çalışmalarla doğrudan veya somut bir şekilde bağlantılı olması (Komite bu kriterin tercihen başka bir kriterle birlikte kullanılmasını öngörmektedir); 7. Üstün doğal fenomene veya üstün doğal güzelliğe ve estetik öneme sahip alanları içermesi; 8. İlk yaşam kaydı, arazi şekillerinin gelişmesinde süregelen önemli jeolojik süreçler veya önemli jeomorfik veya fizyografik özellikler de dâhil olmak üzere, dünya tarihinin ana aşamalarını temsil edecek nitelikte üstün örnekler olması; 9. Karada, tatlı suda, kıyasal ve denizsel ekosistemlerde, bitki ve hayvan topluluklarında süregelen ekolojik ve biyolojik sürece ve gelişimine üstün örnek teşkil etmesi; 10. Bilim açısından veya değerlendirmesinden üstün evrensel değere sahip olan ve tehdit altındaki türler de dâhil olmak üzere, biyolojik çeşitliliğin yerinde korunması için en önemli ve kayda değer doğal ortamları içermesi." Bkz: <https://www.unesco.org.tr/Pages/149/44> (17.06.2021).

2001 tarihli Sualtı Kültür Mirasının Korunması Sözleşmesi¹⁰ ve 2003 tarihli Somut Olmayan Kültürel Mirasın Korunması Sözleşmesidir.¹¹ 2001 tarihli Sözleşmede sualtı kültür mirası:

“en az yüz yıldır kısmen ya da tamamen, periyodik ya da sürekli olarak su altında bulunan; kültürel, tarihi ya da arkeolojik mahiyeti olan insan kalıntıları anlamına gelmektedir, aşağıdakiler gibi: (i) arkeolojik ve doğal çevreleri ile birlikte ören yerleri, yapılar, binalar, eserler ve insan eliyle yapılmış kalıntılar; (ii) arkeolojik ve doğal çevreleri ile birlikte deniz araçları, hava araçları, diğer araçlar ya da bunların yüklerinin veya diğer muhteviyatının herhangi bir kısmı; ve (iii) tarih öncesi özellikler taşıyan nesnelere.” şeklinde tanımlanmıştır.

Sözleşmenin amacı sualtındaki kültür miraslarının öncelikle *in situ* (yerinde) korunmasını sağlamak için devletlerin işbirliği yapmasını ve uluslararası hukuk kurallarına uymalarını sağlamaktır. 2003 tarihli Sözleşmeye göre somut olmayan kültürel miras:

“toplulukların, grupların ve kimi durumlarda bireylerin, kültürel miraslarının bir parçası olarak tanımladıkları uygulamalar, temsiller, anlatımlar, bilgiler, beceriler ve bunlara ilişkin araçlar, gereçler ve kültürel mekanlar- anlamına gelir.”

Sözleşmeye göre kültürel mirasın nesilden nesile aktarımını sağlayan gelenek ve anlatımlar, gösteri sanatları, ritüel, şölen, uygulama ve el sanatları somut olmayan kültürel miras olarak kabul edilir. Somut olmayan kültürel mirasların özelliği toplumun kimliğini yansıtmaları, kültürün devamlılığını ve kültürel çeşitliliği sağlamalarıdır.

İklim değişikliği, dünya miraslarını farklı şekillerde etkilemektedir. Dünya Miras Komitesinin kararı doğrultusunda 2007 yılında hazırlanan İklim Değişikliğinin Kültürel Varlıklar Üzerindeki Etkilerine İlişkin Raporda bu konu ayrıntılı şekilde ele alınmıştır.¹² İklim değişikliği nedeniyle özellikle kutup bölgeleri başta

¹⁰ 2001 Sualtı Kültür Mirasının Korunması Sözleşmesi, 2 Kasım 2001, Paris.

¹¹ Somut Olmayan Kültürel Mirasın Korunması Sözleşmesinin Onaylanmasının Uygun Bulduğuna Dair Kanun 19.01.2006 tarihinde uygun bulunmuş 20.01.2006 tarihinde RG’de yayınlanarak yürürlüğe girmiştir.

¹² UNESCO World Heritage Centre, *Report on Predicting and Managing the Impacts of Climate Change on World Heritage*, 2007, <https://whc.unesco.org/en/climatechange/> (25.06.2021), s. 23-32. Ayrıca bkz: Peter Brimblecombe, “Refining climate change threats to heritage”. *Journal of the Institute of Conservation*, C. 37, S. 2, 2014, s. 86-91.

olmak üzere dağlardaki buzul ve kar örtülerinin eridiği, sıcaklık ve atmosferdeki sera gazı miktarının artması nedeniyle doğrudan ve dolaylı olarak bitki ve hayvanların etkilendiği, ekosistemlerin değiştiği, mercan resiflerinin zarar gördüğü, bitki türlerinin büyüme süresinin uzadığı, istilacı türlerin baskınlaştığı, biyolojik çeşitliliğin azaldığı raporlanmıştır. Sonuç olarak iklim değişikliği doğrudan ya da dolaylı olarak doğal mirasın yok olmasına ya da istisnai evrensel değer niteliğini kaybetmesine sebep olmaktadır.

Yine aynı belgede iklim değişikliği nedeniyle arkeolojik kazılarda bulunan kalıntıların pH değerinin değiştiği, kültür varlıklarının yüzeylerinin aşındığı, sel baskınları nedeniyle özelliklerini yitirdiği, organik maddelerin istilacı türlerin saldırısına maruz kaldığı, malzemelerin karardığı, ani donma ve çözülme nedeniyle hasar gördüğü, rüzgarla taşınan suların yapıları bozduğu, iç mekanlardaki kültürel varlıkların nemlenmeye bağlı restore edilemeyecek kadar zarar gördüğü belirtilmiştir.¹³

İklim değişikliği sadece somut kültürel miras üzerinde değil somut olmayan kültürel miras üzerinde de etkilidir. İklim değişikliğine bağlı olarak kitlesel göçler meydana gelmektedir. 2050 yılına kadar elliye yakın küçük adanın yok olacağı, bir milyondan fazla insanın da yerinden edileceği öngörülmektedir.¹⁴ Göç sebebiyle grup üyelerinin farklı yerlere dağılması; şölenlerin, toplumsal ritüellerin tekrar edilmemesine, dansların, müziklerin unutulmasına, dillerin kullanılmama sonucu yok olmasına neden olmaktadır.¹⁵ El sanatlarında kullanılan materyallerin iklim değişikliği nedeniyle yok olması bunların devam ettirilmesini de imkansız kılmaktadır.¹⁶ Ayrıca yerli halklar yaşam alanlarının tahrip olması nedeniyle toplumsal pratiklerini uygulayamamakta, yaşayış biçimlerini değiştirmek zorunda kalmaktadır.¹⁷

¹³ UNESCO World Heritage Centre, 2007, prg. 37-38.

¹⁴ Ayrıntılı bilgi için bkz: <https://www.ecowatch.com/climate-refugee-2050-2647788456.html> (21.06.2021).

¹⁵ Hee-Eun Kim, "Changing Climate, Changing Culture: Adding the Climate Change Dimension to the Protection of Intangible Cultural Heritage". *International Journal of Cultural Property*, 2011, 18, s. 263.

¹⁶ Decision 7.COM 8.3 (The Intergovernmental Committee for the Safeguarding of the Intangible Cultural Heritage).

¹⁷ Federico Lenzerini, "Protecting the Tangible, Safeguarding the Intangible: A Same Conventional Model for Different Needs". *Climate Change as a Threat to Peace Impacts on Cultural Heritage and Cultural Diversity*, (Ed.) S. v. Schorlemer ve S. Maus, PL Research Academy, Frankfurt, 2014, s. 154-158.

İklim değişikliği sualtındaki doğal ve kültürel mirası da etkilemektedir. Bazı bölgelerde buzulların erimesi sonucunda suların yükselmesi, bazı bölgelerde artan sıcaklık nedeniyle suların çekilmesi, deniz kirliliği, deniz suyundaki asit oranının artması sualtı ekosistemine, biyolojik çeşitliliğe ve kültürel mirasa zarar vermektedir.¹⁸ Eğer bu konuda önlem alınmazsa yakın gelecekte sualtındaki mirasın tamamının yok olma tehlikesi altında olduğu belirtilmektedir.¹⁹

Dünya mirası listesinden silinme ise Uygulama Yönetmeliğinin 192 ve devamındaki paragraflarında açıklanmıştır. Buna göre dünya mirası listesine kaydedilmiş ya da aday gösterilmiş olan varlığın istisnai evrensel değeri insan davranışları ile tehdit ediliyor ve bu hususta ilgili devlet gerekli önlemleri almıyorsa varlık, Dünya Mirası listesinden silinir. Dolayısıyla, dünya mirası niteliğindeki varlık, iklim değişikliği nedeniyle zarar görmesi sonucunda sahip olduğu statüyü kaybedebilir. Bu nedenle gerek uluslararası toplum gerekse devletler iklim değişikliği ile mücadele kapsamında dünya mirasının korunması hususunu özel olarak gündemlerine almalıdır.

II. İKLİM DEĞİŞİKLİĞİNİN DÜNYA MİRASI ÜZERİNDEKİ ETKİSİ KONUSUNUN DÜNYA MİRAS KOMİTESİNİN GÜNDEMİNE GELİŞİ

Dünya Miras Komitesi, 1972 Dünya Mirası Sözleşmesinin 3. bölümünde düzenlenmiştir. Komitenin amacı istisnai evrensel değere sahip olan dünya miraslarını korumaktır.²⁰ Komitenin, bu amaca binaen iki temel görevi bulunur: Dünya Mirası Listesi ve Tehlike Altındaki Dünya Mirasları Listesinin oluşturulması.²¹ İklim değişikliği nedeniyle dünya miraslarının koruma altına alınması hususu Dünya Miras Komitesinin gündemine ilk kez resmi olarak 2005 tarihinde taşınmıştır.

2005 yılında Dünya Mirasları Komitesine verilen dilekçede, özellikle iklim değişikliği nedeniyle tehlike altında olan dört kültür mirasına dikkat çekmiştir. Bun-

¹⁸ Albert Hafner ve Christopher J. Underwood, "Introduction to the Impact of Climate Change on Underwater Cultural Heritage and the Decade of Ocean Science for Sustainable Development 2021-2030." *Heritage Under Water at Risk, Threats, Challenges and Risks*, (Ed.) A. Hafner, H. Öñiz, L. Semaan, ve C. Underwood, ICOMOS ve ICUCH, Bern, 2020, s. 123 vd.

¹⁹ D. Harkin vd., "Impacts of climate change on cultural heritage". *MCCIP Science Review*, 2020 s. 624-627.; Ayrıca iklim değişikliğinin denizlerdeki etkisi nedeniyle dünya mirasları yok olurken yeni mirasların da ortaya çıkması nedeniyle cevaplanması gereken etik bir sorun alanının olduğu belirtilmektedir., Elena Perez - Alvaro, "Climate Change and Underwater Cultural Heritage: Impacts and Challenges". *Journal of Cultural Heritage*, C. 21, 2016, s. 848.

²⁰ Dünya Mirası Sözleşmesi, m.8.

²¹ Dünya Mirası Sözleşmesi, m.11.

lar: Sagarmanta Ulusal Parkı (Nepal), Huascarian Ulusal Parkı (Peru), Belize Set Resifi (Belize) ve Büyük Set Resifi (Avustralya). İklim değişikliği nedeniyle bu alanların tehlike altında olduğu ve Tehlike Altındaki Dünya Mirası Listesine girme talebi Komiteye iletilmiştir. Bunun üzerine Komite, Sözleşmeye taraf devletlerin iklim değişikliği nedeniyle kendi ülkelerindeki mevcut riskleri araştırmalarına, bu sorunla başa çıkılması için strateji planı oluşturulmasına ve rapor hazırlanmasına karar vermiştir.²² 2006 yılındaki toplantıda ise Dünya Mirası Sözleşmesine raporlama, kapasite geliştirme ve izlemenin dahil edilmesi gerektiğine, özellikle gelişmemiş devletlerdeki dünya miraslarının korunması için pilot projeler geliştirilmesine karar verilmiştir. Ayrıca uluslararası dayanışmanın önemine vurgu yapılarak, IPCC Raporlarında dünya mirası bölümünün eklenmesi ve iklim değişikliği ile dünya mirası sözleşmeleri arasında ilişkinin kurulması gerektiğine dikkat çekilmiştir. Son olarak ise Tehlike Altındaki Dünya Mirası Listesinin iklim değişikliğinin de dikkate alınarak gözden geçirilmesinin önemi belirtilmiştir.²³

Bu gelişmeler sonucunda, Dünya Mirası Sözleşmesine Taraf Devletler Genel Kurulu konuyu gündemine almış; Dünya Miras Komitesinin çağrısı üzerine hazırlanan *Politika Belgesi (Policy Document on the Impact of Climate Change on World Heritage)*, *Rapor (Predicting and Managing the Impact of Climate Change on World Heritage)* ve *Strateji Belgesini (Strategy to assist State Parties to implement appropriate Management Responses)* benimsediğini belirterek, taraf devletleri IPCC, UNFCCC ve Dünya Miras Komitesi ile birlikte çalışmaya davet etmiştir.²⁴

2008 tarihinde Dünya Miras Komitesi, Dünya Mirası Sözleşmesinin Uygulama Yönetmeliğinde gerekli değişikliklerin yapılarak Tehlike Altındaki Mirasların iklim değişikliğini içerecek şekilde güncellenmesi gerektiğini belirtmiştir.²⁵ 2009 yılında yapılan toplantıda da Dünya Mirasında Afet Riskini Azaltma (*Strategy for Disaster Risk Reduction at World Heritage*) ile ilgili Rapor hazırlanması istenmiştir.²⁶ 2015 yılında alınan Kararda, Paris İklim Antlaşmasının görüşüldüğü UNFCCC Taraflar Konferansı 21'e (*Conference of the Parties- COP 21*) Dünya Mirası Sözleşmelerine taraf devletlerin katılımının ve bu hususun Konferansta

²² 29 COM 7b, Durban, 2005, Dünya Miras Komitesi toplantı ve kararları için bkz: <https://whc.unesco.org/en/sessions/?pattern=&year=&location=> (26.06.2021).

²³ 30 COM 11, Villius, 2006.

²⁴ WHC-07/16 GA 10, Paris, 2007.

²⁵ 32 COM 7A., Quebec City, 2008.

²⁶ 33 COM 7C, Seville, 2009.

dile getirilmesinin önemi belirtilmiştir.²⁷ Ertesi yıl İstanbul'da düzenlenen Toplantıda da IPCC ve UNFCCC ile taraf devletlerin birlikte çalışmasının önemi belirtilerek, IPCC Raporlarında iklim değişikliğinin dünya mirasları üzerindeki etkisinin eklenmesi hususunda çalışma yapılması gerektiğine dikkat çekilmiştir.²⁸ Ayrıca yukarıda belirtilen *Politika Belgesinin* de periyodik olarak gözden geçirilmesi ve yeni teknolojilerin eklenmesi talep edilmiştir.²⁹

2017 yılındaki toplantıda ise iklim değişikliğinin mercan resifleri üzerindeki etkilerine dikkat çekilmiştir. İklim değişikliğinin evrensel istisnai değerler üzerindeki etkisinin belirlenmesi ve bu husustaki kriterlerin gözden geçirilmesi gerektiği belirtilmiştir. Toplantıda bütün taraf devletler, Paris İklim Antlaşmasını imzalamaya ve devletlerin ortak ama farklılaşmış sorumlulukları ilkesinin uygulanmasına davet edilmiştir.³⁰ UNESCO'nun *İklim Değişikliği Eylem Stratejisi (Strategy for Action on Climate Change)* Kararına³¹ da vurgu yapılarak tüm devletlerin dünya mirası üzerindeki risklerin azaltılması için gerekli önlemleri alması gerektiği belirtilmiştir.³² 2017 yılında ise iklim değişikliğinin evrensel istisnai değerler ve dünya mirası üzerindeki etkileri ile Paris İklim Antlaşması ve UNFCCC'nin uygulanması konusundaki öneme tekrar vurgu yapılmıştır.³³ Son olarak Komitenin 2019 yılındaki kararında devletlerin bu hususta dayanışmasının önemine dikkat çekilmiştir.³⁴

Özetle, iklim değişikliğinin dünya mirası üzerindeki etkisi 2005 yılında Dünya Miras Komitesinin gündemine girmiş ve o tarihten itibaren yapılan her toplantıda bu hususa ilişkin çalışma yapılması ve yapılan çalışmaların yeni teknolojiler dikkate alınarak güncellenmesi gerektiği belirtilmiştir. Komite kararları birlikte değerlendirildiğinde sonuç olarak, sorunun çözümü için uluslararası kuruluşlar ve devletlerin ortaklaşa ve dayanışma içinde çalışmasının önemi belirtilmektedir. Dünya Mirası Sözleşmesine neredeyse bütün devletlerin³⁵ taraf olması bakımından Dünya Miras Komitesinde alınan kararlar önemli bir yere sahiptir. Bu kararlar bağla-

²⁷ 39 COM 7, Bonn, 2015.

²⁸ 40 COM 7, İstanbul, 2016.

²⁹ 40 COM 7, s. 10.

³⁰ 41 COM 7, Krakow, 2017.

³¹ UNESCO, 2017/EX/dec/5.1.B.

³² 41 COM 7, prg. 23.

³³ 42 COM 7, Manama, 2018, prg. 29 vd.

³⁴ 43 COM 7.2, Bakü, 2019.

³⁵ <https://whc.unesco.org/en/statesparties/> (05.10.2021).

yıcı olmayıp tavsiye niteliğinde olsalar dahi uluslararası örf ve adet hukuku kurallarının ortaya çıkmasına katkıda bulunmakta ya da var olan bir kuralın ispatını sağlamaktadırlar.³⁶ Nitekim devletlerin çoğunun temsil edilerek alınan kararlarda *opinio juris*'in (davranışın bir hukuki zorunluluk tescil ettiği kanaati) oluşabileceği tartışılmaktadır.³⁷ Her ne kadar bazı devletler³⁸ iklim değişikliği sözleşmelerine taraf olmasa da Dünya Mirası Sözleşmesine taraf oldukları için Komite tarafından alınan kararları dikkate almak zorundadırlar. Komite kararları ile bu hususa ilişkin iki önemli belge kabul edilmiştir. Bunlar yukarıda Dünya Miras Komitesi Kararlarında da adı geçen *Rapor* ve *Strateji*dir.

A. Dünya Miras Komitesi Belgeleri

2005 tarihli Dünya Miras Komitesi Kararında iklim değişikliğinin dünya mirasları üzerindeki etkisi ve bununla mücadeleye ilişkin rapor ve strateji hazırlanması istenmiştir.³⁹ Bunun üzerine 2006'da Vilnius'ta toplanan Komiteye *Rapor* ve *Strateji* hazırlanarak sunulmuştur.⁴⁰

Raporda temel olarak iklim değişikliğinin dünya mirası üzerindeki etkileri, Dünya Mirası Sözleşmesinin bu hususta uygulanabilirliği, diğer uluslararası antlaşmaların işlevi, kurumlar arası ortak mekanizmanın kurulabilirliği ve iklim değişikliğinin dünya mirası üzerindeki etkileri ile mücadele etme yöntemleri tartışılmıştır.⁴¹

Doğal miraslar ve kültürel miraslar ayrı başlıklar altında değerlendirilip özellikle son elli yılda insan etkisi ile iklim değişikliğinin hızlandığı, bunun da dünya mirasları üzerinde doğrudan ve dolaylı etkileri olduğu belirtilmiştir. Raporunda örnek olaylara da yer verilmiştir. İspanya'da bulunan Donana Ulusal Parkında su kullanımının artışı nedeniyle en az yüz bitki çeşidinin iklim değişikliğine bağlı yok olduğu; Güney

³⁶ Hüseyin Pazarıcı, *Uluslararası Hukuk*. Turhan Kitabevi, Ankara, 2021, s. 136.

³⁷ Ramses A. Wessel ve Steven Blockmans, "The Legal Status and Influence of Decisions of International Organisations and Other Bodies in the European Union" Research Paper in Law, *European Legal Studies*, 2014, s. 5.

³⁸ https://treaties.un.org/Pages/ViewDetails.aspx?src=TREATY&mtdsg_no=XXVII-7-d&chapter=27&clang=_en (05.10.2021). Dünya Mirası Sözleşmesine taraf olup Paris İklim Değişikliği Antlaşmasını onaylamamış devletlere Libya, Yemen, Eritre, İran ve Irak örnek verilebilir.

³⁹ 29 COM 7B.a.

⁴⁰ Document WHC-07/16.GA/10 adopted by the 16th General Assembly of States Parties to the World Heritage Convention (October 2007).

⁴¹ Raporun devletler açısından bağlayıcılığı yoktur; ancak sorunun ortaya konulması ve çözüm önerileri içermesi bakımından önemi bulunmaktadır. Raporunda adı geçen antlaşmalar ve kurumlara çalışmanın son bölümünde yer verilmiştir.

Afrika'da bulunan Cape Floristik Bölgesinde en büyük tehdidin bitki çeşitliliğinin azalması olduğu belirtilmiştir. Yine Nepal'de bulunan Sagarmanta Ulusal Parkı ve Peru'daki Huascarian Ulusal Parkında da dağdaki ekosistemin karların erimesi ve sellerin artması neticesinde bozulduğu belirtilmiştir. Avustralya'da bulunan ve deniz ekosistemi bakımından dünya mirası sayılan Büyük Set Resifinde de mercanların 1998-2002 yılları arasında yüzde 65-90 arasında iklim değişikliğinden etkilendiği raporlanmıştır. İklim değişikliğinin kültürel varlıklar üzerindeki etkisine örnek olarak da Kanada Yukon bölgesindeki sanatsal yapıların, Londra'da bulunan Westminster Sarayı, Westminster Katedrali, Saint Margaret Kilisesi, Londra Kulesinin ve Greenwich Denizcilik alanının ve Moritanya'da bulunan Chinguetti Caminin iklim değişikliğinden doğrudan etkilendiğine dikkat çekilmiştir.⁴² İklim değişikliğinin kültür mirası üzerinde toplumun yapısını, nüfusunu, davranışlarını, çatışmaları, toprak kullanımını değiştirmesi gibi nedenlerle dolaylı etkileri bulunmaktadır. Raporla iklim değişikliği risklerinin kültür mirasının üzerindeki fiziksel, sosyal ve kültürel etkileri tablo ile ayrıntılı bir şekilde açıklanmıştır.⁴³

Rapor hazırlanırken Dünya Miras Komitesinde bir anket yapılmış ve Dünya Mirası Sözleşmesine taraf tüm devletlerden iklim değişikliğinin ülkelerinde bulunan dünya mirasları üzerindeki etkisini belirtmeleri talep edilmiştir. 83 devletten gelen cevapta %72 oranında; toplamda 125 dünya mirasının etkilediği sonucuna ulaşılmıştır. Sonuç olarak iklim değişikliğinin dünya mirası üzerindeki etkileri yadsınamaz biçimdedir ve bu değerlerin gelecek nesillere aktarılması için gerekli adımlar acil olarak atılmalıdır.

Strateji belgesinde ise 3 farklı önleme odaklanılmıştır. Bunlar önleyici tedbirler (iklim değişikliğinin etkilerini izleme, raporlama ve durdurma), düzeltme tedbirleri (küresel, bölgesel ve yerel adaptasyon stratejileri) ve bilgi paylaşımı (uygulama, eğitim ve kapasite)dir.⁴⁴ İklim değişikliğinin dünya mirası üzerindeki etkileri ile mücadele sırasında karşılaşılan en büyük engellerin kurumsal, teknolojik, sosyo kültürel ve ekonomik olduğu belirtilmiştir.⁴⁵ Tüm bunlar dikkate

⁴² Ayrıca bkz: UNESCO, Case Studies on Climate Change and World Heritage, 2007, <https://whc.unesco.org/en/activities/473/> (25.06.2021).

⁴³ Bkz: UNESCO World Heritage Centre, 2007, Table 1. Principle climate change risks and impacts on cultural heritage.

⁴⁴ UNESCO World Heritage Centre, 2007, s. 26.

⁴⁵ Sandra Fatoric ve Robbert Biesbroek, "Adapting Cultural Heritage to Climate Change Impacts in the Netherlands: Barriers, Interdependencies and Strategies for Overcoming Them" *Climatic Change*, S. 162, 2020, s. 309-312.

alınarak periyodik aralıklarla strateji planı güncellenmektedir. Ancak sorunun çözümü için gerçekçi adımlar devletlerin ülkesel bazlı değil, işbirliğiyle iklim değişikliğinin tüm nedenlerini gözden geçirerek hareket etmesi gerekmektedir.

B. 1972 Dünya Doğal ve Kültür Mirasının Korunması Sözleşmesinin Uygulanması

1972 Dünya Mirası Sözleşmesi barış zamanında dünya miraslarının korunmasını amaçlar ve çok taraflı çevre antlaşmaları arasında özel bir niteliği bulunur. Sözleşmenin ikinci bölümünde dünya miraslarının korunması düzenlenmiştir. Ancak dünya mirasının korunmasında uluslararası dayanışma önemli bir hukuki araç olsa da mirasın korunması öncelikle buldukları devletin görevidir. Yukarıda da açıklandığı üzere dünya mirası listesine kaydedilmenin belli kriterleri bulunmakta ve özelliklerini kaybeden varlıklar listeden çıkarılmaktadır. Dolayısıyla hukuki çerçeve içerisinde cevaplandırılması gereken sorular gündeme gelmiştir.⁴⁶ Bunlar: İklim değişikliğinin etkileri nedeniyle istisnai evrensel değer özelliğini kaybetme olasılığı olan varlık Dünya Mirası Listesine eklenmeli midir? - Taraf devletin kontrolü dışında iklim değişikliğinden etkilenen varlık Tehlike Altındaki Dünya Mirası Listesine eklenmeli mi ya da Dünya Miras Listesinden çıkarılmalı mıdır? - Dünya Mirası Sözleşmesinin 6/3 maddesi uyarınca bir devlet başka bir devletin sorumluluğunu ileri sürebilir mi? - Evrensel istisnai değer kriterleri, iklim değişikliği ile mücadele edilmesine rağmen etkilenmesi imkansız olan dünya mirasları için gözden geçirilebilir mi? - İklim değişikliğinin uzun süreli etkileri istisnai evrensel değer kriterlerinde dikkate alınmalı mıdır?

İklim değişikliğinin dünya mirası üzerindeki etkilerinin azaltılması, uyum sağlanması, bu hususta tedbirlerin alınması için Dünya Mirası Sözleşmesinde doğrudan bir düzenleme bulunmamaktadır. Ancak Sözleşmenin ikinci kısmında dünya mirasının korunması için devletlere ulusal ve uluslararası bir takım yükümlülükler yüklenmiştir.

Dünya Mirası Sözleşmesinin 4. maddesinde devletlerin dünya mirasını koruma sorumluluğu düzenlenmiştir. Buna göre:

“Bu Sözleşmeye taraf olan devletlerden her biri 1. ve 2. maddelerde sözü edilen ve topraklarında bulunan kültürel ve doğal mirasın saptanması, korunması, muhafazası, teşhiri ve gelecek kuşaklara iletilme-

⁴⁶ UNESCO World Heritage Centre, 2007, s. 27.

sinin sağlanması görevinin öncelikle kendisine ait olduğunu kabul eder. Bunun için kaynaklarını sonuna kadar kullanarak ve uygun olduğunda özellikle mali, sanatsal, bilimsel ve teknik alanlarda her türlü uluslararası yardım ve işbirliği sağlayarak elinden geleni yapacaktır.”

5. maddede ise devletlerin dünya miraslarına zarar verecek olan tehlikeleri etkisiz hale getirme yükümlülüğü bulunmaktadır. Maddedeki düzenleme şu şekildedir:

“Bu Sözleşmeye taraf olan her Devlet topraklarındaki kültürel ve doğal mirasın korunması, muhafazası ve teşhiri amacıyla etkili ve faal önlemlerin alınmasını sağlamak için, mümkün olduğunca her ülkenin kendi koşullarına uygun biçimde şu çabaları gösterecektir:

a) Kültürel ve doğal mirasa, toplumun yaşamında bir işlev vermeyi ve bu mirasın korunmasını kapsamlı planlama programlarına dahil etmeyi amaçlayan genel bir politika benimsemek;

b) Kültürel ve doğal mirasın korunması, muhafazası ve teşhiri için, halen mevcut değilse, topraklarında bir veya daha fazla hizmet kurumunu, işlevlerini ifaya yeterli olacak görevli ve araçlarla kurmak;

c) Bilimsel ve teknik çalışma ve araştırmaları geliştirmek ve Devletin kültürel ve doğal mirasını tehdit eden tehlikelere karşı harekete geçmesine olanak sağlayacak müdahale yöntemlerini mükemmelleştirmek;

d) Bu mirasın saptanması, korunması, muhafazası, teşhiri, yenileştirilmesi için gerekli olan uygun yasal, bilimsel, teknik, idarî ve malî önlemleri almak; ve

e) Kültürel ve doğal mirasın korunması, muhafazası ve teşhiri konularında eğitim yapan ulusal veya bölgesel merkezlerin kurulmasını veya geliştirilmesini desteklemek ve bu alandaki bilimsel araştırmaları teşvik etmek”

Görüldüğü üzere Sözleşmenin 4 ve 5. maddelerindeki düzenlemelerde devletlerin ülkelerinde bulunan dünya mirasını koruma sorumluluğu düzenlenmiştir. Maddelerde dünya mirasını tehdit eden hususlar sınırlı sayılmadığı için iklim değişikliği hususunda da Sözleşmenin uygulanabileceği düşünülmek-

tedir.⁴⁷ Adı geçen maddelerde devletlerin yükümlülükleri belirtilmekle birlikte; bunlara aykırı davranılması durumunda herhangi bir yaptırım öngörülmemiştir. Maddelerde kullanılan ... *elinden geleni yapacaktır, ... gereken çabayı gösterecektir* ifadeleri nedeniyle bu düzenlemelerin iyi niyetli çabalar için yol gösterici olduğu; bağlayıcılığı olmadığı iddia edilmektedir.⁴⁸ Ancak antlaşmalar hukukunun uygulanmasında önemli bir ilke olan *ahde vefa* ilkesine göre antlaşmalarda düzenlenen hususların uygulanması devletlerin yükümlülüğüdür. Nitekim bir antlaşma yapılmasının amacı antlaşmaya taraf olan devletlerin imza altına alınan kurallara uymasını sağlamaktır.

Avustralya Yüksek Mahkemesinin *Commonwealth v. Tasmania* davasında Dünya Mirası Sözleşmesinin 4, 5 ve 6. maddelerine de atıf yaparak karar vermiş olması nedeniyle maddelerin bağlayıcı olduğu ileri sürülmektedir.⁴⁹ Davaya konu olayda Tazmanya tarafından Franklin Nehrini yok edebilecek bir baraj projesi başlatılmış ve nehrin dünya mirası listesinde olması nedeniyle dava açılmıştır. Avustralya Yüksek Mahkemesi hem Anayasaya, hem iç hukuka⁵⁰ hem de Dünya Mirası Sözleşmesine gönderme yaparak dünya mirasına zarar verilemeyeceğine karar vermiştir.⁵¹ Ayrıca Mahkeme; 4. ve 5. maddelerde devletlere ucu açık bir şekilde önlem almaları gerektiğinin belirtilmesinin, önlem almak zorunda olmadıkları anlamına gelmeyeceği yorumunu yapmıştır.⁵² Dünya Miras Komitesi tarafından da Mahkeme Kararının her ne kadar ulusal bir karar da olsa bu hususta dikkate alınmaya değer tarihsel bir karar olduğu belirtilmiştir.⁵³ Ancak 4. ve 5. maddelerdeki yükümlülükler, devletin kendi ülkesindeki varlıklarıyla ilgili olduğundan bunlara müdahale etme, devletlerin egemenliği

⁴⁷ Greg Terrill, "Climate Change: How Should the World Heritage Convention Respond?" *International Journal of Heritage Studies*, C. 15, S. 8, 2008, s. 401-402.

⁴⁸ Stefan Gruber, "The Impact of Climate Change on Cultural Heritage Sites: Environmental Law and Adaptation". *Carbon & Climate Law Review*, C. 209, 2011, s. 211.

⁴⁹ Erica Thorson, "The World Heritage Convention & Climate Change: The Case for a Climate-Change Mitigation Strategy beyond the Kyoto Protocol". *Adjusting Climate Control: Sub-National, National and Supra-National Approches*, (Ed). W. C. BURNS ve H. OSOFSKY, CUP, Cambridge, 2017, s. 6-7.

⁵⁰ World Heritage (Western Tasmania Wilderness) Regulations.

⁵¹ *Commonwealth v Tasmania* ("Tasmanian Dam case") [1983] HCA 21; (1983) 158 CLR 1 (1 July 1983), <http://www6.austlii.edu.au/cgi-bin/viewdoc/au/cases/cth/HCA/1983/21.html> (25.06.2021).

⁵² Anna Huggins, "Protecting World Heritage Sites from the Adverse Impacts of Climate Change: Obligations for States Parties to the World Heritage Convention". *Austarilan International Law Journal*, C. 14, 2007, s. 132.

⁵³ WHC Decision, 8COM/CONF.004/7, Buanes Aires, 1984.

ilkesi ile insanlığın ortak yararı ve gelecek nesiller için varlıkların korunması hususları arasında gerilim yaratabileceği belirtilmektedir.⁵⁴

Dünya Mirası Sözleşmesinin 6. maddesinde ise dünya miraslarının korunması için uluslararası dayanışma ve sınır aşan zararların önlenmesi hususu düzenlenmiştir. Buna göre:

“Bu Sözleşmeye taraf olan Devletler, 1. ve 2. maddelerde sözü edilen kültürel ve doğal mirasın toprakları üzerinde bulunduğu devletlerin egemenliğine tam olarak saygı göstererek ve ulusal yasaların sağladığı mülkiyet haklarına zarar vermeden, bu tür mirasın, bütün uluslararası toplum tarafından işbirliği ile korunması gereken evrensel bir miras olduğunu kabul ederler.

Taraf devletler, 11. maddenin 2. ve 4. paragraflarında belirtilen kültürel ve doğal mirasın saptanması, korunması, muhafazası ve devamının sağlanması konularında bu mirasa sahip olan devletler istediği takdirde yardım etmeyi bu Sözleşme hükümleri uyarınca üstlenirler.

Bu Sözleşmeye taraf olan her Devlet, Sözleşmeye taraf olan diğer devletlerin topraklarında bulunan ve 1. ve 2. maddelerde sözü edilen kültürel ve doğal mirasa doğrudan doğruya veya dolaylı olarak zarar verebilecek kasıtlı önlemleri almamayı üstlenir.”

6. maddede kullanılan ifadelerin netliği ve sınıraşan zararın önlenmesi hususundaki çevre hukukundaki örf adet hukuku kuralı da dikkate alındığında, bu düzenlemenin 4 ve 5. maddelere göre daha az ihtiyari olduğu düşünülmektedir.⁵⁵ Nitekim bir önceki başlık altında açıklanan Raporda da devletlerin özellikle 6/3. madde bakımından sorumlulukları olabileceği hususu tartışmaya açılmak istenmiştir. Dolayısıyla sınıraşan zararların önlenmesi bakımından devletlerin Sözleşmeye göre yükümlülüğü olduğu söylenebilir.

Yukarıda belirtildiği gibi varlığın Dünya Mirası Listesinde kalıp kalmaması ve istisnai evrensel değer hususlarına ilişkin sorular da Raporda hukuki çerçevede cevaplanması gereken alanlar olarak belirtilmiştir. Varlığın, Dünya Mirası

⁵⁴ Ottavio Quirico, “Key Issues in the Relationship between the World Heritage Convention and Climate Change Regulation”. *Cultural Heritage, Cultural Rights, Cultural Diversity: New Developments in International Law* (Ed) S. Borrelli ve F. Lenzerini, Martinus Nijhoff, Leiden, 2012, s. 405-407.

⁵⁵ Erica J. Thorson, 2017, s. 7-8.

Listesi ya da Tehlike Altındaki Dünya Mirasları Listesine girmesi hususu Uygulama Yönetmeliğinde düzenlenmiştir. Yönetmelik, Komitenin aldığı kararlar doğrultusunda değiştirilmekte ve güncellenmektedir. Yönetmelik ilk kez 1977 tarihinde yayınlanmıştır ve orada Dünya Mirası Listesinin, Tehlike Altındaki Dünya Mirası Listesinin ve Fonun ne şekilde yönetileceği belirlenmiştir. Yayınlandığından beri Yönetmelik, yaklaşık yirmi beş kez değişikliğe uğramıştır. Yukarıda ele alınan Komite kararları doğrultusunda iklim değişikliğinin dünya mirası üzerindeki etkisi hususunda da değişiklikler yapılmıştır.

Yönetmeliğin 111. paragrafında etkili bir ortak yönetim için iklim değişikliğinin ve doğal afetlerin etkilerinin varlık üzerindeki etkilerinin izlenmesi gerektiği belirtilmiştir.⁵⁶ 118. paragrafta ise taraf devletlerin iklim değişikliği ve diğer riskleri de dikkate alarak dünya miraslarını yönetmesi gerektiği düzenlenmiştir.⁵⁷ Ayrıca 118. paragrafa dünya mirası ve çevresinde yapılacak olan proje ve aktivitelerden önce Çevresel Etki Değerlendirmesi, Mirasa Etki Değerlendirmesi ve Stratejik Çevresel Değerlendirme alınması gerektiği eklenmiştir. Bu değerlendirmelerde, dünya mirasının istisnai evrensel değeri üzerindeki olumlu ve olumsuz etkiler ile bozulmalara karşı durdurma önlemleri yer almalıdır. Böylelikle iklim değişikliğinin ve diğer felaketlerin varlığın istisnai evrensel değeri üzerindeki uzun dönemli etkilerinden korunması da amaçlanmıştır.⁵⁸ 179 ve 180. paragraflarda ise Tehlike Altındaki Miras Listesindeki kriterler düzenlenmiştir. Bu kriterlere iklim değişikliği de potansiyel tehlike olarak eklenmiştir.⁵⁹ 239. paragrafta uluslararası yardımlaşma hususu düzenlenmiştir. Buna göre fonun yetersiz olduğu durumlarda iklim değişikliğinin kültürel varlıklar üzerindeki etkisine ilişkin politika oluşturulması hususu da öncelik verilen alanlardan biri olmalıdır.

III. DÜNYA MİRASININ KORUNMASINDA ULUSLARARASI İŞBİRLİĞİ

Dünya mirasının korunması bakımından hem uluslararası hem de yerel hukuki araçların kullanılması önemlidir. Dünya Mirası Sözleşmesinin yanı sıra özellikle doğal mirasın korunması bakımından çok taraflı çevre sözleşmeleri de uygulanabilir niteliktedir. Ayrıca uluslararası toplumun yüzleştiği diğer birçok so-

⁵⁶ Decisions 39 COM 11 ve 43 COM 11A uyarınca değişiklik yapılmıştır.

⁵⁷ Decision 43 COM 11A ile değiştirilmiştir.

⁵⁸ Decision 43 COM 11A ile eklenmiştir.

⁵⁹ Decision 39 COM 11 ile değiştirilmiştir.

runda olduğu gibi bu meselenin çözümü için de uluslararası dayanışma ihtiyacı yadsınamaz. Bu bakımından son olarak diğer uluslararası antlaşma ve kurumların iklim değişikliğinin dünya mirası üzerindeki etkilerini önlemedeki rolü bu başlık altında incelenecektir.

A. İklim Değişikliği Hukuku İçerisinde Kültürel ve Doğal Mirasın Korunması

İklim değişikliği rejimi 1972 yılında Stockholm Bildirisine dayanmaktadır. İlk kez bu Bildiride iklim değişikliğine dikkat çekilmiş ve bunun akabinde 1988 Dünya Meteoroloji Örgütü ve Birleşmiş Milletler Çevre Programı (United Nations Environmental Programme- UNEP) öncülüğünde IPCC kurulmuştur. IPCC'nin düzenli raporları ile iklim değişikliğinin şimdiki ve gelecekteki etkileri bilimsel olarak yayınlanmaktadır. IPCC raporlarında insan faaliyetlerinin iklim değişikliği üzerindeki etkileri vurgulanmıştır; raporlar iklim değişikliği ile mücadelede nasıl bir yol izleneceği konusunda önemli yere sahiptir.

Tüm bu gelişmeler, 1992 Rio Konferansına zemin hazırlamıştır. Konferansta iklim değişikliğinin ilk kez tanımının yapıldığı ve bu hususta mücadele için hedefler koyan UNFCCC kabul edilmiştir. Sözleşme ile kurulan Taraflar Konferansında (*Conference of Parties- COP*) her yıl iklim değişikliği ile mücadele için yol haritaları belirlenmeye çalışılmaktadır. İklim değişikliğinin dünya mirası üzerindeki etkileri ile ilgili gerek IPCC raporlarında gerekse COP kararlarında özel bir bölüme rastlanmamaktadır. Ancak, Dünya Miras Komitesi Kararlarında sıklıkla UNFCCC ve IPCC ile dayanışmanın önemine vurgu yapılmakta; taraf devletlerin COP toplantılarına katılarak iklim değişikliğinin dünya mirası üzerindeki etkilerinin tartışmaya açılması ve IPCC Raporlarında bu hususa ayrı bir bölüm ayrılması gerektiği belirtilmiştir.

UNFCCC'in 2. maddesinde Sözleşmenin ulaşmak istediği nihai amaç açıklanmıştır:

*“Sözleşme'nin ilgili hükümlerine göre, atmosferdeki sera gazı birikimlerini, iklim sistemi üzerindeki tehlikeli insan kaynaklı etkiyi önleyecek bir düzeyde tutmayı başarmak”*tır.

Sözleşme'nin 3. maddesinde ise iklim değişikliği ile mücadelede yol gösterecek olan ilkeler düzenlenmiştir. Bu ilkelerden ilki devletlerin *ortak ama farklılaşmış sorumluluğudur*. Buna göre gelişmiş devletler iklim değişikliğinin zararlarını en aza indirmek için gerekli öncülüğü yapacaktır. İkinci fıkrada *savunmasız devletlerin ihtiyaçlarının gözetilmesi ilkesi* düzenlenmiştir. İklim değişikliğinin

zararlı etkilerinden fazla ya da anormal olarak etkilenmiş devletlere özel koşullar dikkate alınarak destek olunmalıdır. Devam eden fıkrada ise iklim değişikliği ile mücadelede en önemli yere sahip olan *önleme ve ihtiyat ilkeleri* düzenlenmiştir. Devletler, iklim değişikliğinin zararlı etkilerini en aza indirmek için gerekli tüm önlemleri almalıdır. Ciddi ve önlenemez bir hasar durumunda da bilimsel belirlenimsizlik var ise devletler planlanan eylemlerden kaçınmalıdır. Diğer ilkeler ise *sürdürülebilir kalkınma hakkı ve uluslararası işbirliğidir*. Sözleşmede belirtilen yol gösterici ilkeler dünya mirasının korunması için de uygulanabilir. Özellikle Uygulama Yönetmeliğinde yapılan değişiklik ile 118. paragrafa eklenen düzenlemede taraf devletlere çevresel etki değerlendirmesi yapmaları gerektiği belirtilmiştir. Çevresel etki değerlendirmesi, ihtiyat ilkesinin uygulama biçimidir. Yine hem Dünya Mirası Sözleşmesinin 6. maddesi hem de COM Kararlarında yer verildiği üzere uluslararası dayanışma da sorunun çözümü için kilit rol oynamaktadır. Ancak buradaki esas sorun, düzenlemelerdeki eksiklikler değil; düzenlemelere aykırı davranıldığında devletleri zorlayıcı önlemlerin eksikliğidir.

Dünya Miras Komitesinin çağrısı üzerine 2007 tarihinde hazırlanan İklim Değişikliği ve Dünya Mirası Belgesinde UNFCCC Sekreterliğinin mesajına yer verilmiştir.⁶⁰ Mesajda, UNFCCC'nin nihai amacı ve iklim değişikliği ile mücadelede yol gösterici ilkelerinin uygulanması halinde sera gazı emisyon oranının azalacağı ve bunun olumlu etkilerinin diğer tüm alanlara yansıtacağı belirtilmiştir. UNFCCC, Kyoto Protokolü⁶¹ ve COP kararlarının uygulanmasının dünya mirasının korunmasını sağlayacağı vurgulanmıştır. Özellikle Sözleşmede yer alan uluslararası işbirliği, savunmasız devletlere destek verilmesi, Kyoto Protokolü ile kurulan esneklik mekanizmalarının⁶² işletilmesinin etkili olacağını altı çizilmiştir. Ayrıca, iklim değişikliği düzenlemelerindeki azaltma, uyum, raporlama, teknoloji transferi, eğitim gibi yükümlülüklerle dünya miraslarını korumak için de başvurulabileceği belirtilmiştir. Son olarak, Dünya Miras Komitesi ile UNFCCC Sekreterliğinin birlikte çalışmasının ve kurumlar arası dayanışmanın önemi yinelenmiştir.

⁶⁰ UNESCO World Heritage Centre, 2007, s. 5.

⁶¹ Kyoto Protokolün amacı UNFCCC'nin uygulanması için taraf devletlere belli yükümlülükler yüklemektir. Protokol 2008-2012 yılları arası için hazırlanmış; süresi Doha Protokolü ile 2013-2020 olarak uzatılmıştır. <https://unfccc.int/process/the-kyoto-protocol/the-doha-amendment>, (20.06.2021).

⁶² Protokol ile sera gazı emisyon oranının azaltılmasını hedefleyen esneklik mekanizmaları kurulmuştur. Ortak Yürütme, Temiz Kalkınma ve Emisyon Ticaretidir. Ayrıntılı bilgi için bkz: https://unfccc.int/kyoto_protocol (20.06.2021).

2015 yılında ise iklim değişikliği rejimine getirilen eleştirileri bertaraf etmek ve daha geniş katımlı bir antlaşma ihtiyacı nedeniyle Paris İklim Antlaşması kabul edilmiştir. Paris İklim Antlaşmasının amacı tüm devletlerin sera gazı emisyon oranlarını azaltarak; sanayi devriminden bugüne kadar 1 c dereceye ulaşan yer kürenin ısınmasının 2 c derecenin daha altına ve mümkün olduğunca 1.5 c seviyelerinde tutulmasını sağlamaktır.⁶³ Her ne kadar spesifik olarak dünya mirası ile ilgili düzenleme olmasa da gerek UNFCCC'nin gerekse 2015 yılında yürürlüğe giren Paris İklim Antlaşmasının amaçlarının gerçekleştirilmesi doğru ya da dolaylı olarak dünya miraslarının korunmasına da destek olacaktır.

B. Dünya Mirasının Korunmasında Diğer Uluslararası Antlaşma ve Diğer Kurumlarla İşbirliği

Çevre hukuku özellikle 20. yy'ın sonuna doğru hızlı bir şekilde gelişmiş, önceki dönemlerde atılan adımlar çok taraflı çevre sözleşmelerinin sayısının artmasını sağlamıştır. 1972 Dünya Mirası Sözleşmesi doğal ve kültürel mirasın korunmasının amaçlanması bakımından tek ve özel bir yere sahip olsa da özellikle doğal mirasın korunması bakımından diğer çevre sözleşmeleri de uygulanabilir; bu sözleşmelerle işbirliği yapılarak ortak mekanizma ya da program kurulabilir. Bunların bir kaçına bu başlık altında değinilecektir.

İnsan ve Biyosfer Programı (Programme on Man and the Biosphere - MAP) 1971 yılında UNESCO tarafından başlatılmıştır. Programın amacı insan ve çevresinin ilişkisinin iyileştirilmesini sağlamaktır.⁶⁴ 2021 yılı itibarıyla 129 ülkeden 719 biyosfer alanı programın içine dahil edilmiştir. Bu alanlardan 74'ü Dünya Mirası Listesindedir.

Özellikle Su Kuşları Yaşama Ortamı Olarak Uluslararası Öneme Sahip Sulak Alanlar Hakkında *Ramsar Sözleşmesi* 1971 yılında kabul edilmiştir. Sözleşmenin amacı sulak alanların korunması ve sürdürülebilirliğinin sağlanmasıdır.⁶⁵ Sulak alanların iklim değişikliğine bağlı olarak korunması söz konusudur. Ramsar Alanı olarak kabul edilen 18 sulak alan aynı zamanda Dünya Mirası Listesindedir. Dolayısıyla bu Sözleşmedeki yükümlülüklerin yerine getirilmesinin sağlanması bir kısım doğal mirasın korunması da sağlayacaktır.

⁶³ Etem Karakaya, "Paris İklim Anlaşması: İçeriği ve Türkiye Üzerine Bir Değerlendirme" *Adnan Menderes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C. 3, S. 1, 2016, s. 1-12.

⁶⁴ Bkz: <https://en.unesco.org/mab/about> (01.07.2021).

⁶⁵ "Özellikle Su Kuşları Yaşama Ortamı Olarak Uluslararası öneme Sahip Sulak Alanlar Hakkında Sözleşme"ye 28/12/1993 tarihli ve 3958 sayılı Kanunla katılmamız uygun bulunmuş ve 17.05.1994 tarih ve 21937 sayılı RG'de yayınlanarak yürürlüğe girmiştir.

Biyolojik Çeşitlilik Sözleşmesi 1992 yılında Rio Konferansında imzaya açılmıştır. Sözleşmenin amacı biyolojik çeşitliliğin sürdürülebilirliğini sağlamaktır.⁶⁶ İklim değişikliği sözleşmeleri ile biyolojik çeşitlilik sözleşmesinin hedefleri de birbiri ile paraleldir. Milenyum Ekosistem Değerlendirmesi (*Millennium Ecosystem Assessment*)⁶⁷ a göre biyolojik çeşitliliğin azalmasının en büyük nedeni iklim değişikliğidir.

UNEP, 1972 yılında BM İnsan ve Çevresi Konferansında kurulmuştur. Programın amacı şimdiki nesillerin gelecek nesillerin haklarına zarar vermeden iyi bir çevrede yaşamalarını sağlamaktır. UNESCO ve UNEP tarafından 2016 yılında hazırlanan ortak Raporda⁶⁸ iklim değişikliğinin dünya mirasları üzerindeki etkisi belirtilmiştir. Bu iki örgüt ile ortak çalışmalar halihazırda yürütülmektedir.

İklim değişikliğinin dünya mirasları üzerindeki etkisi kaçınılmazdır ve devletler bunun için adım atmalıdır. Bu hususta sözleşmelerde özel olarak düzenleme olmasa da sözleşme hazırlama ve yürürlüğe giriş süreçlerinin uzunluğu da dikkate alınarak uygulama yönetmeliklerinde değişikliklere gidilerek ya da sözleşmelere ek protokoller düzenleyerek hukuki araçlar üretilebilir.⁶⁹ Ayrıca sözleşmeler arasında bağlantı kurulması görevi uluslararası örgütler tarafından üstlenilerek ortak çalışmalar yapılabilir.⁷⁰ Bunun yanı sıra uluslararası adımlarla birlikte yerelde de iklim değişikliğinin dünya mirası üzerindeki etkilerine dikkat çekilmesi amacıyla eğitim faaliyetlerinin yapılması, yerel örgütlerle birlikte çalışılması ve yerel halkın farkındalığının artırılmasının mücadeleden önemli bir araç olacağı savunulmaktadır.⁷¹

⁶⁶ Biyolojik Çeşitlilik Sözleşmesi, m.1.

⁶⁷ Millennium Ecosystem Assessment, Scenarios Assessment, <https://www.millenniumassessment.org/en/Scenarios.html#download> (01.07.2021).

⁶⁸ World Heritage and Tourism in a Changing Climate, 2016.

⁶⁹ Guido Carducci, "What Consideration is Given to Climate and to Climate Change in the UNESCO Cultural Heritage and Property Conventions?" *Climate Change as a Threat to Peace Impacts on Cultural Heritage and Cultural Diversity*, (Ed.) S. v. Schorlemer, & S. Maus, PL Academic Research, Frankfurt, 2014, s. 138-139.

⁷⁰ Alessandro Chechi, "The Cultural Dimension of Climate Change: Some Remarks on the Interface between Cultural Heritage and Climate Change Law". *Climate Change as a Threat to Peace Impacts on Cultural Heritage and Cultural Diversity* (Ed) S. v. Schorlemer ve S. Maus, PL Academic Research, Frankfurt, 2014, s. 185- 186.

⁷¹ George Hambrecht ve Marcy Rockman, "International Approaches to Climate Change and Cultural Heritage", *American Antiquity*, C. 82, S. 4, 2017, s. 625 vd.

SONUÇ

İklim değışikliği özellikle son yüzyılda uluslararası toplumun gündemini birçok farklı sorun alanına etki ederek meşgul etmektedir. Dünya mirası üzerindeki etkileri de 2005 yılından beri Dünya Miras Komitesi başta olmak üzere diğer uluslararası kuruluşların gündemine girmiştir. Bu hususta uluslararası örgütlerin aldığı kararlar, hazırlanan raporlar ve belgelerle sorunun çözülmesi için adımlar atılmaktadır. Ancak dünya mirasının korunması Dünya Mirası Sözleşmesinde düzenlendiği üzere de devletlerin yetki alanındadır ve devletlerin egemenliği ilkesi nedeniyle uluslararası toplumun müdahalesi sınırlıdır. Bir devletin kendi ülkesi içindeki doğal ya da kültürel varlığa müdahale etmek, mevcut uluslararası hukuk düzenlemeleri ile mümkün değildir.

İklim değışikliği rejimi ve diğer çok taraflı çevre sözleşmelerindeki düzenlemeler de incelendiğinde sınır aşan çevresel zararlar dışında devletleri yükümlülüklerine uyma konusunda zorlayıcı bir tedbir mekanizması eksikliği göze çarpmaktadır. Bu hususta sözleşmelerin geliştirilmesi, protokollerin düzenlenmesi etkili bir yöntem gibi gözükse de hem devletlerin sözleşmelerde bağlayıcı düzenlemeler olması durumunda sözleşmelere taraf olmaktan kaçınması, hem de uluslararası düzenlemelerin oluşturulma sürecinin uzun yıllar alması dikkate alındığında mevcut ve önlenemez bir tehdit olan iklim değışikliği sorunu karşısında uluslararası dayanışmanın geliştirilmesi ve bu hususta yerel örgütlerle birlikte eğitim, durdurma, uyum çalışmalarının yapılmasının önemi de göz ardı edilmemelidir.

KAYNAKÇA

- AKİPEK, S. *Ulusal ve Uluslararası Hukuk Açısından Kültür Malları*. Turhan Kitabevi, Ankara, 1999.
- BRIMBLECOMBE, P. Refining Climate Change Threats to Heritage. *Journal of the Institute of Conservation*, 2014, C. 37, S. 2, ss. 85-93.
- CARDUCCI, G. What Consideration is Given to Climate and to Climate Change in the UNESCO Cultural Heritage and Property Conventions? (Ed) S. v. Schorlemer ve S. Maus, *Climate Change as a Threat to Peace Impacts on Cultural Heritage and Cultural Diversity*, PL Academic Research, Frankfurt, 2014, ss. 129-140.
- CHECHI, A. The Cultural Dimension of Climate Change: Some Remarks on the Interface between Cultural Heritage and Climate Change Law. (Ed) S. v. Schorlemer ve S. Maus, *Climate Change as a Threat to Peace Impacts on Cultural Heritage and Cultural Diversity*, PL Academic Research, Frankfurt, 2014, ss. 161-198.
- FATORIĆ, S. ve BIESBROEK, R. Adapting Cultural Heritage to Climate Change Impacts in the Netherlands: Barriers, Interdependencies and Strategies for Overcoming Them. *Climatic Change*, 2020, S. 162, ss. 301-320.
- FATORIC, S. ve SEEKAMP, E. Are cultural heritage and resources threatened by climate change? A systematic literature review. *Climatic Change*, 2017, S. 142, ss. 227-254.
- GRUBER, S. The Impact of Climate Change on Cultural Heritage Sites: Environmental Law and Adaptation. *Carbon & Climate Law Review*, 2011, S. 209, ss. 209-2019.
- HAFNER, A. ve UNDERWOOD, C. Introduction to the Impact of Climate Change on Underwater Cultural Heritage and the Decade of Ocean Science for Sustainable Development 2021-2030. (Ed) A. Hafner, H. Öviz, L. Semaan ve C. Underwood, *Heritage Under Water at Risk, Threats, Challenges and Risks*, ICOMOS ve ICUC, Bern, 2020, ss. 118-126.
- HAMBRECHT, G. ve ROCKMAN, M. International Approaches to Climate Change and Cultural Heritage. *American Antiquity*, 2017, C. 82, S. 4, ss. 627-641.
- HARKIN, D. v. Impacts of climate change on cultural heritage. *MCCIP Science Review*, 2020, ss. 616-641.
- HUGGINS, A. Protecting World Heritage Sites from the Adverse Impacts of Climate Change: Obligations for States Parties to the World Heritage Convention. *Australian International Law Journal*, 2007, C. 14, ss. 121-136.
- IPCC. *Climate Change 2007: The Physical Science Basis. Contribution of Working Group I to the Fourth Assessment Report of the Intergovernmental Panel on Climate Change*. Cambridge University Press, Cambridge and New York, 2007.

- IPCC, *Climate Change 2021: The Physical Science Basis. Contribution of Working Group I to the Sixth Assessment Report of the Intergovernmental Panel on Climate Change*. Masson-Delmotte, V. vd (Eds.), Cambridge University Press, Cambridge, 2021.
- KARAKAYA, E. Paris İklim Anlaşması: İçeriği ve Türkiye Üzerine Bir Değerlendirme. *Adnan Menderes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 2016, C. 3, S. 1, ss. 1-12.
- KIM, H.-E. Changing Climate, Changing Culture: Adding the Climate Change Dimension to the Protection of Intangible Cultural Heritage. *International Journal of Cultural Property*, 2011, C. 18, ss. 259-290.
- LENZERINI, F. Protecting the Tangible, Safeguarding the Intangible: A Same Conventional Model for Different Needs. (Ed) S. v. Schorlemer ve S. Maus, *Climate Change as a Threat to Peace Impacts on Cultural Heritage and Cultural Diversity*, PL Research Academy, Frankfurt, 2014, ss. 141-160.
- PAZARCI, H. *Uluslararası Hukuk*. Turhan Kitabevi, Ankara, 2021.
- PEREZ-ALVARO, E. Climate Change and Underwater Cultural Heritage: Impacts and Challenges. *Journal of Cultural Heritage*, 2016, C. 21, ss. 842-848.
- QUIRICO, O. Key Issues in the Relationship between the World Heritage Convention and Climate Change Regulation. (Ed) S. Borrelli ve F. Lenzerini, *Cultural Heritage, Cultural Rights, Cultural Diversity: New Developments in International Law*, Martinus Nijhoff, Leiden, 2012, ss. 391-412.
- TERRILL, G. Climate Change: How Should the World Heritage Convention Respond? *International Journal of Heritage Studies*, 2008, C. 15, S. 8, ss. 388-404.
- THORSON, E. J. The World Heritage Convention & Climate Change: The Case for a Climate-Change Mitigation Strategy beyond the Kyoto Protocol. (Ed) W. C. BURNS ve H. OSOFSKY, *Adjusting Climate Control: Sub-National, National and supra-National Approches*. CUP, Cambridge, 2007.
- TÜRKAY KAHRAMAN, Ş. *Uluslararası Silahlı Çatışmalar Hukukunda Kültürel Varlıkların Korunması*. XII Levha Yayıncılık, İstanbul, 2018.
- UNESCO. *World Heritage Climate Change No: 77*. Publishing for Development Ltd, London, 2015.
- UNESCO World Heritage Centre. *World Heritage Reports 22*. UNESCO, Paris, 2007.
- WEITZMAN, M. L. A Review of the Stern Review on the Economics of Climate Change. *Journal of Economic Literature*, 2007, September, C. XLV, ss. 703-724.
- WESSEL, A. R. ve BLOCKMANS, S. The Legal Status and Influence of Decisions of International Organisations and Other Bodies in the European Union. Research Paper in Law, *European Legal Studies*, 2014.

Elektronik Kaynaklar:

<http://www6.austlii.edu.au/cgi-bin/viewdoc/au/cases/cth/HCA/1983/21.html>
(25.06.2021).

<https://en.unesco.org/mab/about> (01.07.2021).

<https://iklim.csb.gov.tr/birlesmis-milletler-iklim-degisikligi-cerceve-sozlesmesi-i-4362>
(05.10.2021).

https://treaties.un.org/Pages/ViewDetails.aspx?src=TREATY&mtdsg_no=XXVII-7-d&chapter=27&clang=_en (05.10.2021).

https://unfccc.int/kyoto_protocol (20.06.2021).

<https://unfccc.int/process/the-kyoto-protocol/the-doha-amendment> (20.06.2021).

<https://whc.unesco.org/en/activities/473/> (25.06.2021).

<https://whc.unesco.org/en/sessions/?pattern=&year=&location=> (26.06.2021).

<https://whc.unesco.org/en/statesparties/> (01.07.2021).

<https://whc.unesco.org/en/statesparties/> (05.10.2021).

<https://www.ecowatch.com/climate-refugee-2050-2647788456.html> (21.06.2021).

<https://www.millenniumassessment.org/en/Scenarios.html#download> (01.07.2021).

<https://www.unesco.org/tr/Pages/149/44> (17.06.2021).

Millennium Ecosystem Assessment, Scenarios Assessment

Operational Guidelines for the Implementation of the World Heritage Convention, WHC.19/01 10 July 2019, <https://whc.unesco.org/en/guidelines/> (01.07.2021).

UNDP, *Goal 13: Climate Action*, <https://www.tr.undp.org/content/turkey/en/home/sustainable-development-goals/goal-13-climate-action.html> (05.10.2021).

UNESCO World Heritage Centre, *Report on Predicting and Managing the Impacts of Climate Change on World Heritage*, 2007, <https://whc.unesco.org/en/climate-change/> (25.06.2021).